

ӘОЖ 81:0/9

Г.Қ. Қортабаева, Қ.Т. Мұхамбетжанова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: Kalamkas_09_89@mail.ru

Кинесикалық амалдардың семантикасы мен қарым-қатынастағы функционалдық қызметі

Мақалада тілдік қарым-қатынас кезінде қолданылатын бейвербалды амалдардың негізгі түрі кинесикалық амалдардың қазақ тіліндегі қолданысы, олардың семантикасы, атқаратын функциясы, көркем шығармадағы көрінісі қарастырылған.

Түйін сөздер: бейвербалды амалдар, паратілдік амалдар, паралингвистика, кинесика, экспрессия, эмоция, соматизм.

G.K. Kortabaeva, K.T. Mukhambetzhanova

Semantics and function of kinesic means in speech process

In this article it is considered about kinesic means in the kazakh language, their semantics, function in speech process and proverbs- sayings.

Keywords: body language, paralinguistics, expression, emotion, somatizm

Г.К. Кортабаева, К.Т. Мухамбетжанова

Семантика и функция кинесических средств коммуникации

В статье рассматривается семантика кинесических средств коммуникации, их отражения в художественных произведениях.

Ключевые слова: паралингвистика, кинесика, экспрессия, эмоция, соматизм.

Соңғы уақытта тіларалық және мәдениетаралық қатынастардың дамуына байланысты лингвистердің, әлеуметтік тіл білімі мамандарының және психологтардың назары әр түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынас процесін зерттеуге аударылған. Өйткені лингвомәдени қоғамдастықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері тілдік және тілге жатпайтын деңгейдегі қарым-қатынастардың нәтижесінде әсер ететіні сөзсіз.

Белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықтың мүшелерімен қатынасқа түскенде тіпті соңғылардың тілінде сөйлей отырып, бәрін «өз» мінезқұлық модельдері бойынша жасайды, «өздерінің» кинесикалық, проксемикалық жүйелерін қолданады, «өздерінің» мәдени білімдеріне жүгінеді.

Түсіндірме сөздіктерде паратілдік амалдарға мынадай анықтама берілген: мимика – ішкі психологиялық жағдайды білдіретін бет құбылыстары. Бір нәрсені бет қимылдарымен көрсету. Мұндай қимылдарды көркем актерлік қабілетпен көрсету [4, 213 б.].

Сөйлеушінің ішкі жағдайын және оның адресатқа қатысын білдіру үшін мына амалдар қолданылады: иықты қозғалту, құшақ жаю, қолды жүрек тұсына қою, адресаттың арқасынан қағу, бас изеу, бас бармақты жоғары көрсету, саусағын безеу.

Бейвербалды қарым-қатынасты зерттеуді, ең алдымен, оның негізгі қасиеті – қимыл жасайтын, субъектінің оптикалық жүйесінің көмегімен көрінетін құрылымнан бастаймыз.

Бейвербалды қарым-қатынастың бұл құрылымы кинесика деп аталады.

Кинесика арқылы әңгімелесуші адамдардың бір-біріне көзқарасын, екеуі үшін де ақпарат беретін, көзге көрінетін қимылдардың шеңберін түсінуге болады. Х. Миккин кинесиканы бейвербалды қарым-қатынастың негізгі бөлшегі деп бөлу дәлелді қажет етеді дейді. Кинесика негізінен қол, бет, көзқарас қимылын зерттейді, ал бұл қимылдар бейвербалды мінез-құлықтың дербес түрі ретінде дәстүрлі, талапқа сай зерттеледі. Кинесиканың құрамына дене қимылдары ғана емес, сонымен бірге адам өзі жасап отырған іс-әрекетін аяқтауға немесе қарым-қатынасын айқындауға қолданылатын қимылдардың белгілі пәні жатады.

Кинесика бейвербалды қарым-қатынасқа қатысты ұғым болғандықтан ол адамның өзі жайлы ақпарат беретін және әңгіменің ауысу бағысын бақылайтын түрлі қимылдарын белгілеу үшін қолданылуы тиіс. Осыған байланысты кинесика экспрессия, авербалды қимылдардан гөрі нақты ұғымды білдіреді. П.Экман адамның эмоциялық жағдайын білу үшін бет-әлпетінің әр түрлі бөліктерін ала отырып эксперимент жасайды. Оның байқауынша, беттің төменгі бөлігінде ашу, қуану, қайғыру сияқты эмоциялар анық білінетін болса, таңдану эмоциясын байқау қиынырақ болады дейді. Ал беттің ортаңғы бөлігінде қуану, таңдану, қайғыру, қорқу эмоцияларының білінетіндігінен хабар берсе, жақтырмау эмоциясын бірде-бір адам көрсете алмаған [3, 30].

Ал енді көңіл-күйді білдіретін кинесикалық амалдарды жіктеп, мән-мағынасын ашып, нақты мысалдар арқылы көрсетейік.

Алақанын шапалақтау – бұл қимыл өз дос, туыстары ісінің оң нәтижесін көргенде, жақсы жағымды хабар естігенде қолданылатын ишара. Бұл – қуанудың бір белгісі. Мысалы, Жігіттер төсекті Аяжанның көрсеткен жеріне көшірді. Ол жас балаша алақанын шапалақтай күлді [І. Есенберлин. Ғашықтар].

Менсінбеу, жақтырмауын адам теріс қарау, мұрнын тыржиту, көзінің қиығымен қарау, қасын көтеріп, көзін аларта қарау сынды қимылдармен білдіре алады.

Мұрнын тыржиту – менсінбеу, жақтырмаудың тілсіз берілетін нұсқауы. Мұндай ишараға маңдай, бет тыржиту жатады. Мысалы, – Мұқанның баласы ғой, менің былтыр өлген ағамның.

- Шулаймы-ни? – дей сала молда, маған тыжырына бір қарап қойып.

Бармағын тістеу – қайғыру, өкіну, амалы құру, шарасыздықтың белгісі. Осы кинемамен мағыналас қимылдар да бар. Олар: санын соғу, ернін тістеу, маңдайын ұру. Мысалы, Заң білмейтін надан ауыл қалаға барған жастарды қуа алмайды, бармағын тістеп қала береді [С.М., Өмір мектебі].

Зерттеушілер мимикаға беттің еттерімен қатар көздің қимылдарын жатқызады. Адам ағзасы мүшелерінің ішінде көз ерекше қызмет атқарады. Себебі оның көмегімен біз айнала да болып жатқан құбылыстарды көріп, оларды қабылдаймыз. Адам баласы кез келген құбылыстарды көзбен көріп қабылдайды және осы органның көмегімен көңіл-күйі мен психологиялық жағдайын беруі мүмкін.

Адам қарым-қатынасында көз арқылы ең нақты және анық белгілер беріледі. Себебі олар адамзат организмінде орталық қалыпта орналасқан. Егер қарым-қатынас, пікір алысу барысында бір адаммен өзімізді еркін, жақсы сезінсек, енді біреулермен жаман және сенімсіз сезінеміз. Осының барлығы оның сізге қандай көзқараспен қарағандығымен, көзқарасының ұзақтығымен байланысты болып келеді. Сонымен қатар көзқарастарды іскер көзқарас, әлеуметтік көзқарас, интимдік көзқарас деп бөлуге болады. Бұл туралы А. Пиз өзінің еңбегінде айтып өткен.

Ғылыми зерттеулердің нәтижесінде ғалымдар мынадай маңызды тұжырым жасаған: ақпараттың 8%-ы миға көру рецепторлары арқылы түссе, 9% есту және 4% басқа да сезім органдары арқылы беріледі екен [2, 16]. Адам баласы осы органның көмегімен көңіл-күйі мен психологиялық жағдайын білдіре алуы да мүмкін. Көзге байланысты халық арасында айтылған нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер де көп. Солардың бірі «Көз – адам жанының айнасы» деген мақал. Осы мақалдан аңғарып отырғанымыздай, көзге қарап адам жанының түрлі ахуалын білуге болады екен.

Көзге шұқу, түрту тыңдаушыға бағытталыады. Тыңдаушының жетіспеушілігін, кемшілігін көрсету, біреудің қылығына келіспеушілік білдіру. Мысалы, «Өйтпейін десем, біз әлең «арам тамақ» деп көзге шұқиды» [С.М., Өмір мектебі].

Таңдану жүйке стимуляциясының тез көбеюінен туындайды. Ол көбіне күтпеген неме-

се тосын жағдайларда болады. Таңдану кезінде қас көтеріліп, маңдайда әжімдер пайда болады. Ал ауыз ашылған күйде болады. Таңдану сезімі бәріне таныс болғанымен оны сипаттап жазып беру қиын нәрсе. Бізге тек ғана осы сезімнің ұзаққа созылмайтындығы белгілі.

Маклаев жағалауының папуастары тілін шығару арқылы немесе жұдырығын мұрнына апару арқылы, ал қазақтар бетін шымшу т.б. кинемалар арқылы білдіреді. Таңдану қимылы армяндарда былай кездеседі: Оң қолын саусақтарымен сол қолдың алақандарына ұрады, содан соң сол қол жоғары көтеріледі де бұрынғы қалпына келеді, ал оң қол төмен түсіп тұрады [1, 15].

Ұят немесе ұялу қимылы адамдар арасында басты рөл атқарады. Ұялу кинемасының физикалық қалпын суреттеу оңай нәрсе. Адам өзін ұятты сезінгенде көз жанарын тайдырады, бетін бұрады және басын төмен салбыратады. Көздің қиығын төмен түсіру мен көзді әр жаққа жүгірту кинемалары да ұялуды білдіреді. Бұған қоса Ч. Дарвиннің белгілегеніндей адамның ұялу эмоциясын білдіретін кинемалардың бірі – қызару. Ал кейбір адамдарда ұялу эмоциясы қызарусыз беріледі. Қазақ тілінде осындай көңіл-күйге байланысты мимикалар да көп кездеседі. Мысалы, Беков қызарып кетті. Бірақ ол бір түрлі қызық қызарды. Ең алдымен, сүттей ақ көйлегінің жағасынан көрініп тұрған мойны қызғылттана бастап, содан кейін құлағы, маңдайы, сосын барып екі беті қып-қызыл боп кетті [6, 108].

Басын шайқау – таң қалу, таңырқату, қайран қалу, аяуды білдіреді. Адамның өзін таң қалдыратын әңгіме естігенде немесе қандай да бір ғажайып құбылысты, нәрсені көргенде басын шайқап таңырқайды. Мысалы, Құраннан өз бетімен мағына айырып кетеді. – Япырай! – деп басын шайқап, таңдайын қағып қояды [С.М., Өмір мектебі].

Басын шайқау сонымен бірге аяу барысында да қолданылады. Мысалы, Киім алып беруші әйел арбаның соңынан қарап басын шайқады, – сорлы жандар, деді аяған дауыспен, – әйелі күйеуге шыққан жылы үйдің төбесінен құлап, бел омыртқасын жарақаттап алыпты. Содан бері, ері осылай арбамен... [І.Е., Көлеңкемен қорғай жүр]. Қытайда таң қалу қимылын көзін бақырайту арқылы бере алады.

Бас изеу – мақұлдау, келісу. Әңгіме барысында әңгімелесушінің пікірімен келіскен кезде, оның айтқандары көңіліне ұнап отырған кезде қолданылатын кинеманың бірі бас изеу болып табылады. Онда басты жоғары-төмен изейді. Бұл риза болғандығын білдіреді. Мысалы, Ол анда-санда ғана айналасындағыларға тіл қатып әлденеге риза болғандай басын изеп қояды. Кейде, тіпті, сөздерін тыңдап отырғандай басын изейді.

Басын сипау – адамды еркелетуде қолданылатын кинема. Көбінесе үлкен адамдар баласын еркелетуде басынан сипайды. Мысалы, Оның! «Құлыным!» – деп күс-күс қолымен басымнан сипағаны маған зор қуаныш, үлкен бақыт болатын, дөрекілеу келген дауысының өзі жанымға жалын егіп, көңілімді шалқытып қоя беретін [І.Е., Ғашықтар]. Аталған кинема түрі Қытайда, Ресейде, Өзбекстанда, т.б. елдерде де еркелетуді білдіреді.

Қолын сілтеу – пікір алысып отырған адамдардың бірі екіншісінің пікіріне қарсылық білдіргенде немесе сол пікірді, басқа бір дәлелді жоққа шығаруды білдіреді. Бұл «жоқ» сөзінің бейвербалды берілуі. Мысалы,

Айдар. – Абай аға қарғыс... қарғыстан адам өле ме?

Абай. – Жоқ, қарағым, бекер сөз ол, жоқ сөз.

Айдар. – Ендеше (әлсірей беріп, құлай бастап). Ендеше... біттім... әттең... (Керім мен Әзімхан жаққа қолын созып, алақанын көтеріп, сілтеп, сілтеп). Сенбе! Сенбе! [М.Ә., Шығармалар жинағы].

Арқаға қағу- риза болу, мақұлдау, еркелету (достар арасында), қолпаштауды бейнелейтін бейвербалды амал. Бұл қимылмен қоса рақмет!, бәрекелді!, жарайсың! деген сөздер қолданылуы да мүмкін. Бұл сөздердің қолдануынсыз-ақ бұл бейвербалды амалдардың сөз орнына жүріп отыратындығын аңғару қиын емес. Мысалы, Барбар (қарауытқан адамдарға қарап). Бұлар кім таныс дауыс қой өзі. Жаным-ау Теміршот қой! (Ұшып тұрады. Барбар Теміршотты құшақтай алады). Теміршотымбысың қалқам. Теміршот. Сағынып қапсың ғой, Барбар аға (Арқасынан қағып).

Француз халқында бір нәрсе қатты ұнап қалса, саусақтарының ұшын сүйеді. Ал егер де іштері пысса алақанын әңгімелесушіге бағыттап сартылдатып ұрады.

Француздар бейвербалды инвективаларды тамаша қолдана алады. Француз тілін білмей-ақ олардың адамды жақтырмауын, балағаттап тұрғанын оңай білуге болады екен. Бұл туралы Ю.С. Шевченко ғылыми мақаласында айтып өтеді

Зерттеушілер мимикаға беттің еттерімен қатар көздің қимылдарын жатқызады. Адам ағзасы мүшелерінің ішінде көз ерекше қызмет атқарады. Себебі оның көмегімен біз айналада болып жатқан құбылыстарды көріп, оларды қабылдаймыз. Адам баласы кез келген құбылыстарды көзбен көріп қабылдайды және осы органның көмегімен көңіл-күйі мен психологиялық жағдайын беруі мүмкін.

Көз соматизміне өзі қарым-қатынас барысында мынадай тіркестерде кездеседі: көз тікті, көзін қадады, көз алартты, көзін қысты, көз тастады т.б. және осы органның қызметіне байланысты тіке қарады, немқұрайлы қарады, адырая қарады, алара қарады, т.б. кинемалар взгляд және глаза сынды зат есімдермен тіркесіп беріледі.

Әңгімелесу сәтінде әңгіме айтушы мен тыңдаушы бірде бір-біріне тіке қараса, бірде жанарын тайдырады. Адамға көз алмай қарау өзін-өзі еркін ұстап, ұялмай әңгімелесуіне кедергі жасайды. Американ психологтарының айтуы бойынша, сол елдегі адамдар әңгіме үстінде бір-біріне 10 секундтай көз алмай қарайды екен. Ол көз алмай қарау арқылы әңгімені қызыға тыңдап отырғанын білдіреді.

Е.И. Роговтың айтуы бойынша, адамдардың 30-60 %-ы пікір алысу кезінде бір-біріне көз алмай қарай алады екен. Егер де әңгіме айтушы әңгімелесушінің көзін тайдырып басқа бір затқа қарап, қайтадан әңгімелесушіге қараса, бұл әңгіменің бітпегендігін, әлі айтары бар екендігін білдіреді. Әңгімелеуші әріптесінің көзіне тіке қараса, әңгіменің біткендігі туралы айтқысы келгендігін аңғартады.

Бейвербалды индикаторларды қарым-қатынаста қолдану дәстүрі ертеден келеді. Ежелгі Қытайдың өзінде сатушылар заттың бағасын саудалау үстінде сатып алушының көзқарасына назар аударатын болған. Егер көзі бажырайса, онда оған тауардың ұнағандығын аңғаруға болады.

Көзі бақыраю, бажыраю бұл қатты ашудың нышаны болып табылады. Адам қатты ашуланған кезде көзі бақырайып, шарасынан шығып кете жаздап, қабағы шытылады. Көзі

бақырайып шошу, көзі бажырайып ашуланудың омонимі болып табылады. Мысалы, «Аржағында ашуға булығып қалған Шәйке кебезені теуіп кеп қалды, кебеже оған қозғала қоймады... Долданып кеткен Шәйкенің шарасынан шыққан көзі босағада жатқан балтаға түсті» [8, 90 б.].

Тістену, тісін қайрау – ашу-ызадан, өште-суден туған қимыл. Ашулы адамды тістеніп отыр немесе ол біреуге тісін қайрап жүр дейді. Бұл тіркестер, алдымен, бейвербалды құрал ретінде қолданылып, кейін тұрақты тіркеске айналған. Қазіргі кездің өзінде де тісін қайрап, беті сазарып отырғандарды көріп, оның бір адамға ашулы екенін байқауға болады.

Қарым-қатынас жасау барысында семантикасы жағынан кең қолданылатын кинеманың түрі түкіру болып табылады. Қандай да бір іс-әрекеттерге орай түкірудің бірнеше түрі болады. Ер адамдар жұмысқа құлшына кіріскенде алақанына түкіріп алады. Бұлардың онысы өзінің ісіне, істің жақсы аяқталуына нық сеніммен кірісуін білдіреді. Бұл кинема – символикалық түкіруге жатады. Жалпы қарым-қатынас кезінде символикалық түкірудің және оның түрлі мағыналарының болатындығы жайлы осы тақырыпты зерттеуші А.Д. Шмелев те айтады [7, 96 б.].

Сөйлеу барысында айтар ойынан, сөзіне жаңылысып кеткен сәтте «тфу» деп, қайтадан кейінгі сөзіне оралатын кездер де қарым-қатынаста ұшырасып отырады. Осы жағдайда адамдар бұл кинеманы әңгімені жалғастыруда қолданады.

Жерге түкіру кинемасы да ашулануды, ызалануды білдіреді, яғни тісін қайрау қимылының синонимі. Сонымен қатар бұл өкінішті де білдіре алады. Алайда көп жағдайда жерге түкіру ашуланудың нышаны. Мысалы, – Айырылса несі бар? Айырыламыз! Қартайғанда екеуміздің жолымыз екі бөлінді дейміз.

– Сен кәпірден оны күтуге болады. – Зікірия қатты ашуланса жерге түкіреді. Бұл жолы да сөйтті [3, 110 б.].

Қабағын түю, шыту – біреуге ашулану барысында қолданылатын бейвербалды амал. Қабақ түю, шыту кинемасы алдында айтылып кеткен көзі бақыраю қимылының синонимі. Бұлар бір-бірінен жасалу және берілу жолдарымен ажыратылады. Мысалы, «Бұлай келе жатқандарынан әлдеқандай секем ала қойған сұңғыла Ақбала қабағын шытып».

Қорыта келе, қазақ тілінде қолданылатын кинесикалық амалдар әр түрлі семантикалық мағынағы ие және маңызды функционалды қызмет атқарады. Аталмыш мақалада қазақ тіліндегі паратілдік амалдарды сипаттау арқылы кинесиканың семантикасын ашуға жұмыстандық. Қарым-қатынастық актісіндегі осы элементтер

тілдік қатынасқа үстеме мағына береді. Олар әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танытатын этникалық сипатта халықтық рухани салт-дәстүрлерді сақтауға үлес қоса отырып, бүкіл дүние жүзінде мәдениетаралық қарым-қатынастарды дамытуға, адамдардың бір-бірін дұрыс түсініп, қабылдауына ықпалын тигізері даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Геворкян К.У. Кинесический язык (Введение в кинесику): Авторефер. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Ереван, 1991.
- 2 Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других людей по их жестам. – М.: ЭКСПО, 2004.
- 3 Ешимов М.П. Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты : Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис.. – Алматы, 2004.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк- Пресс, 2008.
- 5 Есенберлин І. Көшпенділер.Тарихи трилогия.Үшінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1976.
- 6 Есенберлин І. Көлеңкемен қорғай жүр. – Алматы, 1974.
- 7 Кекілбайұлы Ә. 12 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке». – Т.1. – 1999.
- 8 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Т.9. – Алматы: Жазушы, 1976.

References

- 1 Gevorgyan K.U Kinesicheskih language (Introduction to kinesics) Avtorefer . dis. ... Dr. Philology . Sciences: 10.02.19 . – Yerevan , 1991
- 2 Pease A. Body language. How to read other people's thoughts by their gestures – М. : EXPO 2004 .
- 3 Eshimov MP Th semantikasy universaldy zhane Ultyyk Tabigaty – Almaty, 2004
- 4 Kazak tilinin tysindirme sozdigi . Almaty : Dyke Press , 2008
- 5 Yesenberlin I . Koshpendiler.Tarihi trilogiya.Yshinshi kitap . – Almaty Zhazushy, 1976 .
- 6 Yesenberlin I . Kōleñkeñmen qorgay zhyr. – Almaty, 1974
- 7 Kekilbaiyly Ә . 12 tomdyk shygarmalar zhinagy . Almaty: " Olke ." – Т.1. -1999
- 8 Muhanov S. Tandamaly shygarmalar.T.9 . – Almaty Zhazushy, 1976 .